

**Analysis of the Thematic Network of Reflective Thinking in
Shahid Motahari's Works**

Seyyed Mohammad Ali Mirjalili¹

Abstract

Reflective thinking is taken into consideration as a basis in educational systems. Moving towards civilization requires an education system that has a clear picture of basic and common concepts and presents its outstanding model. The present research aimed to provide a thematic network of reflective thinking in Shahid Motahhari's works. After reviewing documents of Shahid Motahhari's written references, concepts related to reflective thinking in his opinions were classified based on the principles of thematic analysis (Attride-Stirling method). The research results emerged in 59 basic themes, and then 12 organizing themes were detected: intellectual independence, ability to think, rational decision making, enlightenment, self-correction, critique, analysis, reasoning, holism, creativity, developmental personality, and evaluation. The interaction of the emerging themes is presented in a thematic network of reflective thinking (central theme) and is a suitable theoretical field for field and content research in the education system. The creation of this study chain can determine the place of reflective thinking in the fundamental development of the education system.

Keywords: Reflective thinking; Shahid Motahhari; Content analysis; Thematic network

59

Vol. 31
summer 2023

Research Paper

Received:
27 November 2021
Accepted:
20 September 2023
P.P: 149-175

ISSN: 2251-6972
E-ISSN: 2645-5196

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.59.2.4

1. Assistant Professor, Department of Education, Farhangian University, Shahid Paknejad Campus, Yazd, Iran.
miryazdi20@gmail.com

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

تحلیل شبکه مضامین اندیشه‌ورزی در آثار شهید مطهری (ره)

سیدمحمدعلی میرجلیلی^۱

۵۹

سال سی و یکم
تابستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۰/۰۹/۰۶
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۰/۱۲/۱۶
صص: ۱۷۶-۱۴۹

شاپا چاپ: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.59.2.4

miryazdi20@gmail.com

۱. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

چکیده

اندیشه‌ورزی امروزه به‌مثابه یک ضرورت پایه در نظام‌های تربیتی و آموزشی مطرح می‌شود. حرکت در مسیر تمدن‌سازی مستلزم برخورداری از نظام آموزش و پرورشی است که تصویر روشنی از مفاهیم پایه و رایج داشته و الگوی برجسته‌ی خود را ارائه نماید. این پژوهش با هدف تدوین شبکه مضمونی اندیشه‌ورزی در آثار شهید مطهری صورت گرفته است. پس از بررسی اسنادی منابع مکتوب شهید مطهری، بر اساس اصول روش تحلیل مضمون (روش اترید-استرلینگ)، مفاهیم مرتبط با موضوع اندیشه‌ورزی در آرای ایشان دسته‌بندی شد. نتایج پژوهش در قالب ۵۹ مضمون پایه ظاهر شدند و در گام بعدی ۱۲ مضمون سازمان‌دهنده شناسایی گردید: استقلال فکری، توانایی تدبیر، تصمیم‌گیری منطقی، روشن‌اندیشی، خوداصلاحی، نقادی، تجزیه و تحلیل، استدلال، کل‌نگری، خلاقیت، شخصیت توسعه‌یافته و ارزیابی. تعامل مضمون‌های ظهوریافته در قالب شبکه مضمونی اندیشه‌ورزی (مضمون مرکزی) ارائه شده است و زمینه‌ی نظری مناسبی برای پژوهش‌های میدانی و محتوایی در نظام آموزش و پرورش محسوب می‌گردد. شکل‌گیری این زنجیره مطالعاتی می‌تواند جایگاه اندیشه‌ورزی را در تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش تصریح کند.

کلیدواژه‌ها: اندیشه‌ورزی؛ شهید مطهری (ره)؛ تحلیل مضمون؛ شبکه مضمونی.

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

اندیشه‌ورزی مهم‌ترین نقطه‌مميزه‌ی انسان از سایر موجودات تلقی می‌شود و تمامی تغییرات شکل گرفته توسط انسان به‌نوعی درهم‌تنیده با این ویژگی محسوب می‌شوند. در عین حال، این توانمندی بار مسئولیت بشر را مضاعف ساخته است و انتظار می‌رود بشر مسیرهای خاصی از تعالی را طی کند. تفکر و اندیشه‌ورزی یکی از مهم‌ترین منابع تداوم حیات و رفع نیازهای مادی و معنوی بشر بوده (فتح‌الهی و صحرائی، ۱۳۹۲: ۱۳۷)، سرآغاز هرگونه تولید و ساخت‌وساز در عالم انسانی است (طهماسب‌زاده و نظری، ۱۳۹۸: ۹۴) و توسعه جوامع لزوم و ضرورت آن را بیش از پیش افزایش داده است.

با توجه به آموزش‌پذیری مهارت اندیشه‌ورزی، تحولات سریع، عمیق و گسترده در دنیای معاصر شرایط پیچیده‌ای را برای نظام تعلیم و تربیت ایجاد کرده است. جامعه کنونی به افرادی نیاز دارد که از قدرت تصمیم‌گیری کافی برخوردار باشند و بتوانند بر اساس توانایی خود در اندیشیدن، عمل و برقراری ارتباط با دیگران به اجرای تصمیمات بپردازند (معمدی، عظیمی و نوری، ۱۳۹۸: ۹۴).

درواقع، برخورداری افراد یک جامعه از مهارت‌های اولیه در قدرت تفکر و تشخیص منطقی امروزه به یکی از مهم‌ترین محورهای برنامه‌ریزی آموزش‌های رسمی و غیررسمی تبدیل شده است که ضرورت دارد نظام تعلیم و تربیت اهتمام ویژه‌ای به آن داشته باشد. این مهم را می‌توان در اسناد بالادستی آموزشی ردیابی کرد. به‌طوری که تقویت این نوع مهارت‌ها در دانش‌آموزان به عنوان یکی از اصول اساسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مطرح شده است. در متن این سند، «رشد توانمندی‌های تفکر منطقی، خلاق، نقاد و حل مسئله» مورد تأکید قرار گرفته است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۱۲). با توجه به عملیاتی‌شدن پیاده‌سازی سند، انتظار می‌رود طی دهه پیش‌رو ارزش‌های زیربنایی این سند به ملاک اصلی جهت‌یابی نظام آموزش و پرورش تبدیل شود.

با توجه به چشم‌انداز راهبردی سند در دستیابی به اهداف ارزش‌مدار انقلاب اسلامی در ساحت تعلیم و تربیت، تدوین‌کنندگان آن ادعا دارند در کنار منابع علمی رایج در دنیا در حوزه آموزش، از

منابع اصیل اسلامی بهره گرفته‌اند و این گستره برای بهره‌گیری مداوم از این منابع همچنان باز و فراهم خواهد بود. از این رو، به نظر می‌رسد رجوع به مبانی فکری و تئوریک انقلاب اسلامی ایران و استخراج مفاهیم پایه‌ای می‌تواند در بهبود و اصلاح مسیر تحول نظام آموزش رسمی نقش موثری ایفا کند.

بدون تردید شهید مطهری یکی از مهم‌ترین مفسران اندیشه‌های محوری انقلاب اسلامی ایران است که فعالیت‌های تبلیغی وی در تعمیق ایده‌های انقلاب و تربیت نیروهای انقلابی نقشی کلیدی داشته است. اکنون که نزدیک به نیم قرن از تلاش‌های ایشان - اکثراً در قالب سخنرانی - سپری می‌شود، با توجه به پیاده‌سازی اغلب این سخنرانی‌ها در قالب کتاب‌ها و مجموعه گفتارها و لزوم حرکت بر مبنای ساختاری منسجم، به نظر می‌رسد بازخوانی مجدد و چندباره‌ی آثار ایشان و تلاش نظری در صورت‌بندی اندیشه‌های ایشان یک ضرورت غیرقابل اجتناب برای حوزه تعلیم و تربیت محسوب می‌شود. این بازخوانی هم از جنبه‌ی استخراج محتواهای کاربردی و هم ترسیم نسبت این ایده‌ها با تفکرات رایج و مسلط اهمیت کلیدی دارند.

در این مقاله با توجه به مباحث مذکور، تلاش شده است با کاوش آثار شهید مطهری و استخراج و صورت‌بندی اندیشه‌های ایشان، شبکه مضمونی اندیشه‌ورزی تدوین گردد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پرورش انسان‌های صاحب اندیشه و دارای ذهنی کاوشگر باید هدف اصلی تربیت قرار گیرد. ماهیت اکتسابی و آموزش‌پذیری اندیشه، زمینه خلق نظریات مختلف درباره چگونگی پرورش اندیشه در نظام‌های آموزشی بوده است. هر اندازه پرورش اندیشه‌ورزی در محور برنامه‌های یک نظام تعلیم و تربیت قرار گیرد، انتظار بر آن است که کیفیت زندگی آموزش‌گیران و تولیدات آنها کیفیت مطلوب‌تری را بروز دهد. الدر و پائول^۱ (۲۰۱۳) بیان داشتند تفکر ضعیف، هم در بعد اقتصادی و هم در بعد زندگی اجتماعی باعث خسارت می‌شود. در واقع، برخورداری از افراد دارای قدرت اندیشه‌ورزی، پیش‌زمینه شرکت در فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و کلیه

1. Elder, L & Paul, R

تصمیم‌گیری‌های فردی در شرایط پیچیده و در حال تغییر عصر ارتباطات است (لو و ارتلیب^۱، ۲۰۰۹: ۴۵).

پژوهش در حوزه اندیشه‌ورزی و آموزش عمدتاً متمرکز بر شیوه‌های آموزش و پرورش مهارت‌های تفکر و ارزیابی اثربخشی و کارایی آنها بوده است. پژوهش دره‌زرشکی، برزگر و زندوانیان (۱۳۹۶) نشان داد آموزش فلسفه به شیوه حلقه‌کنند و کاو بر تقویت تفکر انتقادی در دانش‌آموزان دوره ابتدایی اثرگذار است. دسته‌ای از پژوهش‌ها بر محتوای کتب درسی تمرکز داشتند و تلاش کرده‌اند به بررسی جایگاه تفکر و اندیشه‌ورزی در متن و ساختار کتب پردازند و نقاط ضعف و قوت کتاب‌ها را از این منظر واکاوی کنند. پژوهش‌های پروانی و مختاری (۱۳۹۱) درباره شناسایی جایگاه مفاهیم فلسفی در ادبیات داستانی کودکان ایران بوده است. سهرابی، البرزی و خوشبخت (۱۳۹۲) به مقایسه افسانه‌های ایرانی و خارجی بر مبنای مولفه‌های تفکر پرداخته‌اند. پژوهش مرعشی، هاشمی و مقیمی (۱۳۹۱)؛ افتخاری و همکاران (۱۴۰۰)؛ طهماسب‌زاده و نظری (۱۳۹۸)؛ خوشخویی و ازنب (۱۳۹۴) و میرزایی میرآبادی، اسلامی و آفانی (۱۳۹۵) بر بررسی محتوای کتب درسی دانش‌آموزان از لحاظ جایگاه ابعاد مختلف تفکر و اندیشه‌ورزی متمرکز بوده و به تبیین توجه به اندیشه‌ورزی در این کتاب‌ها پرداخته است.

آموزش تفکر در مبانی اسلامی در برخی پژوهش‌ها مورد توجه بوده است. صحرایی پاریزی و برهن (۱۳۹۹) تلاش کرده‌اند مبتنی بر متون آیات قرآنی به استخراج مضامین مرتبط با تفکر اقدام کنند. نور فدالله و تیجانی^۲ (۲۰۱۵)، در پژوهش خود تلاش کرده‌اند به صورت‌بندی مدلی برای آموزش تفکر انتقادی بر مبنای آموزه‌های اسلامی پردازند. میرجلیلی و همکاران (۱۳۹۶) با محوریت تحلیل جایگاه جامعه‌پذیری در کتب علوم اجتماعی دوره متوسطه بر اساس آرا تربیتی شهید مطهری، سنجش‌گرانه‌اندیشی را به عنوان مولفه‌ای از جامعه‌پذیری در نظر گرفته و به این نتیجه رسیده‌اند که توجه به سنجش‌گرانه‌اندیشی ذیل اندیشه‌های شهید مطهری در این کتاب‌ها پایین بوده است.

جمع‌بندی پژوهش‌های فوق حاکی از فقدان پژوهش در آرای شهید مطهری از نظر توجه به مفهوم اندیشه‌ورزی است. اغلب پژوهش‌ها اندیشه‌ورزی را در ساحت کتاب‌های آموزشی و

1. Lu, L. Y & Ortlieb, E. T

2. Norfadelah & Tijani

همچنین سنجش اثربخشی روش‌های آموزش تفکر بررسی کرده‌اند و صورت‌بندی منسجمی از ایده‌های شهید مطهری در این موضوع وجود ندارد و تلاش پژوهش حاضر این است که بخشی از این ضعف را پوشش دهد.

روش پژوهش

بر اساس هدف و با توجه به رویکرد کیفی به موضوع، در این پژوهش از راهبرد استقهامی^۱ و تفسیری^۲ استفاده شده است. هدف راهبرد استقهامی، کشف برداشت‌های کنشگران اجتماعی از واقعیت، شیوه‌های آنها در مفهوم‌سازی و معنا بخشیدن به جهان اجتماعی و معرفت‌زمنی آنها است. این راهبرد شامل کاربرد مفاهیم و معانی استفاده‌شده از سوی کنشگران اجتماعی و استفاده از فعالیت‌های روزمره آنها جهت ارائه تفسیرهای علمی است (بلیکی^۳، ۱۳۹۱: ۳۰۹). سخنرانی‌های شهید مطهری که در قالب کتاب منتشر شده‌اند، منبعی برای کشف تفسیر وی از دنیای اجتماعی محسوب می‌شود و در این پژوهش با رجوع به ۱۰۸ کتاب ایشان، اقدام به بررسی و تحلیل متون گردید. طبقه‌بندی و تحلیل داده‌های مرتبط با اندیشه‌ورزی در این آثار، بر اساس روش تحلیل تماتیک صورت گرفته است. در این مقاله، روش پیشنهادی مایلز و هابرمین^۴ (۱۹۹۴) به کار رفته است. این روش شامل سه مرحله و شش گام است (شکل ۱). با توجه به اینکه شهید مطهری رویکردی مستقیم و هدف‌دار در پرداختن به مفهوم اندیشه‌ورزی نداشته است، بنابراین متن و ادبیات نظری منسجمی در این خصوص در آرای وی وجود ندارد. فلذا، استخراج ایده و آرای وی درباره اندیشه‌ورزی مستلزم رویکرد تفسیری پژوهشگر در مواجهه با کتاب‌های شهید مطهری بوده است.

مقولات و مضامین برساننده‌ی اندیشه‌ورزی طی روش مذکور استخراج و در قالب یک شبکه تماتیک صورت‌بندی شده است. این شبکه شامل سه لایه تم (مضمون) است: ۱- تم‌های پایه؛ ۲- تم‌های سازمان‌دهنده، و ۳- تم مرکزی و اصلی (اترید-استرلینگ^۵، ۲۰۰۱: ۳۸۸). در نهایت اصلی‌ترین مفاهیم و مضامین مرتبط با اندیشه‌ورزی در آرای شهید مطهری استخراج گردیده است. مبتنی بر اصول پژوهش کیفی (کرسول^۶، ۲۰۱۶؛ ایمان، ۱۳۸۸؛ فلیک^۷، ۱۳۹۱)، در این پژوهش، از استراتژی‌های ممیزی خارجی^۸ و توصیفات عمیق و غنی^۱ جهت کسب قابلیت اطمینان استفاده گردید.

1. Abductive Strategy
2. Interpretative
3. Norman Blaikie
4. Miles & Huberman
5. Attride-Sterling
6. Creswell, John W
7. Flick, Uwe
8. External audits

جدول ۱. مراحل انجام تحلیل تماتیک (برگرفته از اترید-استرلینگ، ۲۰۰۱: ۳۹۱)

مرحله الف- تقلیل و تفکیک متن
گام ۱- کدبندی داده‌ها
۱-۱- تدوین یک چارچوب کدگذاری
۲-۱- تشریح و بخش‌بندی متن با استفاده از چارچوب کدگذاری
گام ۲- شناسایی تم‌ها
۱-۲- انزاع تم‌ها از بخش‌های کدگذاری شده در متن
۲-۲- پالایش تم‌ها
گام ۳- برساخت شبکه تم‌ها
۱-۳- مرتب‌سازی تم‌ها
۲-۳- انتخاب تم پایه
۳-۳- مرتب‌سازی مجدد در تم‌های سازمان‌دهنده
۴-۳- استنتاج تم اصلی و مرکزی
۵-۳- نمایش یافته‌ها در قالب شبکه تماتیک
۶-۳- بررسی و پالایش شبکه‌ها
مرحله ب- اکتشاف متن
گام ۴- توصیف و کاوش شبکه‌های تماتیک
۱-۴- توصیف شبکه
۲-۴- کاوش شبکه
گام ۵- تلخیص و جمع‌بندی شبکه‌های تماتیک
مرحله ج- ادغام اکتشافات
گام ۶- تفسیر الگوها

یافته‌های پژوهش

ایده‌های مرتبط با اندیشه‌ورزی به مثابه ضرورتی برای زندگی در ساحت حاکمیت قواعد اسلامی مستلزم برخورداری از مجموعه‌ای از رفتارها و مواضع و رویکردها است که شهید مطهری در آثار متعدد خود به گوشه‌های مختلفی از آن پرداخته است و در این پژوهش با استفاده از روش

1.Rich, thick description

تحلیل تماتیک تلاش گردیده است مضامین مرتبط صورت‌بندی شده و در قالب شبکه تم‌های بامعنا ارایه شوند. با اجرای مراحل روش اترید-استرلینگ (۲۰۰۱: ۳۹۰-۳۹۴)، تعداد ۵۹ مضمون (تم) پایه از متن آثار استخراج گردید و در گام بعدی، این تم‌ها در قالب ۱۲ تم سازمان‌دهنده ساختار یافت: استقلال فکری، توانایی تدبیر، تصمیم‌گیری منطقی، روشن‌اندیشی، خوداصلاحی، نقادی، تجزیه و تحلیل، استدلال، کل‌نگری، خلاقیت، شخصیت توسعه‌یافته و ارزشیابی.

تم سازمان‌دهنده اول: استقلال فکری

مجموعه‌ای از تم‌های پایه متضمن استقلال در اندیشه‌ورزی و عدم وابستگی به دیگران است. مطهری تقلید کورکورانه و بدون اندیشه را یکی از آفت‌های اندیشیدن، تصمیم و رفتار می‌داند و معتقد است فرد باید تا جای ممکن از تقلید بی‌منطق اجتناب ورزد. از سویی، آزاداندیشی که بر پایه منطق و انسانیت باشد و شهامت و شجاعت عقلی به معنای مبارزه با تقلید بی‌اساس و معتقدات رایج بی‌اصل، مورد تأکید می‌باشد. عقل هر اندازه که قوت بگیرد و روابط را درک کند، قوه پشت پا زدن به عقاید بی‌اساس زیادتر می‌شود.

جدول ۲. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «استقلال فکری» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
استقلال فکری	پرهیز از تقلید کورکورانه	«قرآن مرتباً تقلید کورکورانه از روش پدران و مادران را می‌گوید. انسان نه باید کورکورانه سنت‌گرا باشد و نه باید کورکورانه سنت‌شکن باشد. سنت‌شکنی بی‌منطق همان اندازه ضد انسانی است که سنت‌گرایی بی‌منطق.» (آشنایی با قرآن، ج ۱۳، ص ۱۲۹)
	آزاداندیشی	«یکی از انواع آزادی‌ها که از انواع آزادی اجتماعی شمرده می‌شود، به اصطلاح امروز آزادی عقیده و تفکر است. انسان در جمیع شئون حیاتی خود باید آزاد باشد، یعنی سدی برای پرورش هیچ یک از استعدادهای او در کار نباشد.» (آینده انقلاب اسلامی ایران، ص ۲۹۳)
	شهامت عقلی	«شک مقدس نوعی استقلال فکر و پاره کردن رشته‌های تقلید و نوعی عصیان و تمرد است نسبت به محیط و اسلاف و تقلید و نوعی قوت فکر است. هر مغز ضعیفی استعداد شک در مسلمات محیط را ندارد، جسارت و شجاعت و شهامت عقلی می‌خواهد.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۶، ص ۶۶)

تم سازمان‌دهنده دوم: توانایی تدبیر

در تم دوم ظهور یافته، بررسی سخنرانی‌های شهید مطهری این امر را عیان می‌سازد که وی به تقویت و تعمیق توانمندی و مهارت تدبیر، توجه زیادی داشته است. یکی از مهمترین ویژگی‌های یک متفکر، روحیه کاوشگری وی هست که در شرایط مختلف، ملاک اندیشه‌اش کشف حقیقت است. کاوشگری اشاره به فرآیند کسب اطلاعات از راه تحقیق و بررسی توسط شخصی را دارد که مشتاق شناختن پدیده نهفته در یک پرسش است. مطالعه و سیر در آثار تاریخی و تعمق در آفاق و انفس (عالم ظاهری و باطنی) بسیار سفارش شده و این تاکید نشان اهمیت این مساله و کسب کمال و معرفت است و موجب عبرت‌پذیری خواهد شد. روشن است که اگر قدرت تفکر و تعقل در انسان شکوفا نگردد، نمی‌تواند حقایق را آنطور که بایسته است درک کند؛ بنابراین لازم است که فرد به دنبال شکوفا کردن عقل و قدرت تفکر باشد تا بتواند به وسیله آن حقایق را بهتر درک کرده و آن را در خدمت کمال قرار دهد. تدبیر دارای تعریف و آثار مختلف و قابل توجهی است که هم در حوزه‌ی فکر و اندیشه و هم در مجال زندگی عملی انسان متدبیر ظهور می‌کند.

جدول ۳. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «توانایی تدبیر» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
تدبیر و تأمل	مطالعه آثار تاریخی	«قرآن برای مطالعه تاریخ، به خواندن کتابهای تاریخی توصیه نمی‌کند بلکه دعوت به مطالعه آثار تاریخی می‌کند که این صادق‌تر از مطالعه کتب تاریخ است، چون سفر است و فایده سفر را همراه خود دارد.» (آزادی معنوی، ص ۱۸۲)
	کاوشگری	«پیش از شما سنت‌ها و قانون‌هایی عملاً به وقوع پیوسته است. پس در زمین و آثار تاریخی گذشتگان گردش و کاوش کنید و ببینید پایان کار کسانی که حقایق را که از طریق وحی به آنها عرضه داشتیم دروغ پنداشتند به کجا انجامید.» (انسان و ایمان، ص ۷۳)
	پرورش استعداد عقلانی و فکری	«تربیت یعنی پرورش دادن استعدادهای واقعی انسان. او اگر استعداد عقلانی و فکری دارد و چون‌وچرا در مسائل دارد، این را باید پرورش داد نه اینکه این‌ها را کشت.» (فطرت، ص ۱۷)
	تدبیر و تأمل	«قرآن کریم در آخر همین ایه جمله‌ای ذکر می‌کند که نشان می‌دهد این ایه بسیار بسیار قابل تدبیر و تأمل است و هرکسی به اندازه ظرفیت خود چیزی از این آیه کریمه می‌فهمد.» (آشنایی با قرآن، ج ۴، ص ۱۰۱)
	نظم و دقت در امور	«این است که در اینجا قرآن تعبیرش این است، می‌گوید: فکر کنید، دقت کنید؛ هر چه بیشتر فکر کنید و دقت کنید تا به یک راز پی ببرید.» (آشنایی با قرآن، ج ۸، ص ۱۵۷)

تم سازمان دهنده سوم: تصمیم گیری منطقی

تصمیم گیری بر مبنای اصول منطقی یکی از مضامینی است که به شکل های گوناگون مورد تاکید مطهری بوده است. به زعم وی، افراد بجای تصمیم گیری بر اساس احساسات و عواطف، باید بر اساس منطقی و حساب شده تصمیم بگیرند. لذا افراد باید از عجله، شتاب و ظن و گمان خودداری کنند تا دچار پشیمانی نشوند. مشورت پذیری با افراد آگاه، متخصص و با تجربه کلید تصمیم گیری منطقی و کسب موفقیت، محسوب می شود.

جدول ۴. دسته بندی مضامین پایه ای تم سازمان دهنده «تصمیم گیری منطقی» در آرای شهید مطهری

مضامین	تم پایه	تم سازمان دهنده
«یکی از راه های تقویت نیروی عقل این است که فرد کاری کند که تعقل و تفکر در کارها برایش به صورت یک عادت درآید، از عجله در تصمیم بپرهیزد» (بیست گفتار، ص ۲۰۰)	پرهیز از عجله در تصمیم گیری	تصمیم گیری منطقی
«همه این ها را می دانیم؛ اما ما فعلاً به این منطقی عالی عقلی و انسانی کاری نداریم. می خواهیم با همان منطقی احساساتی که شایسته انسان های تکامل نیافته است وارد بحث شویم.» (خدمات متقابل اسلام و ایران، ص ۵۲)	احساساتی نبودن	
«در برخی موارد، نه به واسطه اینکه ظن و گمان را به جای یقین گرفته بلکه به واسطه اینکه شتاب دارد هرچه زودتر نظر خود را ابراز دارد، لهذا با وجودی که هنوز دلیل کافی موجود نیست اظهار نظر میکند و حال آنکه صبر و تأتی و آرام آرام گام برداشتن یکی از شرایط اولیه درست فکر کردن است.» (یادداشت های استاد مطهری، ج ۸، ص ۴۲۱)	صبر و تأتی و آرام آرام گام برداشتن	
«بدون شک در همه اینها نیازمند به تفکر و اندیشه و تدبیر است و هرچه بیشتر و بهتر بیندیشد موفقیت بیشتری کسب می کند و احیاناً نیازمند به استمداد از تفکر و تجربه دیگران می شود (اصل مشورت)، در همه این موارد جزئی، انسان طرح تهیه می کند و آن را به مرحله اجرا درمی آورد.» (انسان و ایمان، ص ۵)	اصل مشورت	

تم سازمان‌دهنده چهارم: روشن‌اندیشی

توجه شهید مطهری به روشن‌اندیشی یکی از مضامینی است که متضمن اندیشه‌ورزی محسوب می‌شود. به زعم وی، روشن‌اندیشی ارتباط وثیقی با حقیقت‌جویی، حق‌گویی و حق‌طلبی دارد. انسان بالفطره می‌خواهد حقایق جهان را درک کند و چنین گرایشی در انسان برای رسیدن به حقایق جهان وجود دارد. دوران‌اندیشی و آینده‌نگری از نشانه‌های خردمندی است و خردمندترین انسان‌ها افرادی هستند که آینده‌نگری و عاقبت‌اندیشی بیشتری دارند. از نظر وی، برای رسیدن به روشن‌اندیشی نباید فقط به ظواهر مسائل توجه کرد بلکه عواقب امور را در نظر گرفت و از سطحی‌نگری پرهیز کرد. همچنین ضمن تبادل نظر و هم‌فکری با افراد خبره می‌توان از محدود‌نگری و تنگ‌نظری پرهیز نمود.

جدول ۵. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «روشن‌اندیشی» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
روشن‌اندیشی	حقیقت‌جویی	«مال انسان در انسانیت اوست، در عواطف عالی اوست، در احساسات بلند اوست، در احساس حقیقت‌جویی اوست، در حق‌گویی و حق‌طلبی اوست و در امثال این: امور است» (آینده انقلاب اسلامی ایران، ص ۲۷۱)
	دوران‌اندیشی و عاقبت‌اندیشی	«انسان بعد از اینکه درباره کارها اندیشه و آنها را محاسبه می‌کند، دوران‌اندیشی و عاقبت‌اندیشی می‌کند.» (فلسفه اخلاق، ص ۵۵)
	پرهیز از سطحی‌نگری	«او واقعیات عینی را نادیده نگرفته است، بلکه از سطحی‌نگری در گذشته و به عمق رسیده و با تفکر فیلسوفانه خود به هدف‌داری طبیعت پی برده است و در نتیجه معتقد شده که روح زمان در نهایت امر اشتباه نمی‌کند.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۱۰، ص ۴۱۵)
	هم‌فکری و تبادل نظر	«از نظر اسلام هم‌فکری و تبادل نظر یکی از اصول زندگی اهل ایمان و پیروان اسلام است.» (ده گفتار، ص ۱۳۵)
	پرهیز از تنگ‌نظری	«شرح صدر یعنی عقده و کینه شخصی نداشتن و تحت تأثیر احساسات و کینه‌توزی قرار نگرفتن و همه مصلحت را رعایت کردن و بالاخره تنگ‌نظری و سخت‌گیری نداشتن.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۹، ص ۱۵۵)

تم سازمان‌دهنده پنجم: خوداصلاحی

در بعد پنجم ظهور یافته، شهید مطهری در واقع با توجه دادن به مضامین خوداصلاحی به این نکته تاکید دارد که نقطه اول در هر اصلاحی مربوط به خود انسان است و چنانچه خود انسان

تربیت نشود نمی تواند دیگران را تربیت کند. برای رسیدن به خوداصلاحی باید از خودمحوری و استبداد رأی پرهیز نمود. همچنین خودفریبی مانعی برای خوداصلاحی است. در خودفریبی شخص به عملی اقدام می کند که باعث ایجاد باور و شناخت خطا برای او می شود. همه گناهان و خلاف های انسان نوعی خودفریبی است. فرد هنگام خلاف، به خطا بودن آن آگاه است؛ اما تصور می کند با آن، دیگری را فریب می دهد و به نفع خود اوست. در حالیکه، به زیان خود فرد است. برای خوداصلاحی لازم است فرد به ارزیابی و سنجش خود یا درون اندیشی پردازد یعنی بررسی اندیشه ها و احساسات یک فرد توسط خودش. از موارد دیگر در خوداصلاحی دوری از تملق و چاپلوسی است یعنی اینکه نباید تملق کرد و هم اینکه نباید در معرض چاپلوسی دیگران قرار بگیریم. جهت حصول به خوداصلاحی باید از عناد و لجاجت اجتناب نمود بخصوص لجاجت و اصرار ورزیدن بر سخنان و عقاید باطل که بسیار مورد سرزنش قرار گرفته است.

جدول ۶. دسته بندی مضامین پایه ای تم سازمان دهنده «خوداصلاحی» در آرای شهید مطهری

تم پایه	تم سازمان دهنده	مضامین
پرهیز از خودمحوری	خوداصلاحی	«انسان تفاوت اساسی اش با حیوان و نبات و جماد به این است که موجودی است که درک می کند و آگاه است و دیگر اینکه نوعی گرایش ها نه بر اساس خودمحوری دارد.» (یادداشت های استاد مطهری، ج ۱۱، ص ۷۹)
دوری از خودفریبی		«قبلاً قرآن مجید درباره منافقین گفت که آنها خودشان را فریب داده و خویشتن را گول می زنند. از این آیه مسئله خودفریبی منافقین به خوبی آشکار می گردد.» (آشنایی با قرآن، ج ۲، ص ۸۷)
درون اندیشی		«در قوی ترین قسمت از خودهای اختیاری و عملی هر کس، خودی است، با وجود این، مصاحب کامل خویش را تنها در جهان اندیشه (درون اندیشی) می تواند پیدا کند ... اغلب مردم، خواه به صورت پیوسته و خواه به صورت تصادفی در دل خویش به آن رجوع می کنند.» (انسان در قرآن، ص ۲۳)
دوری از تملق و چاپلوسی		«نشان می دهد که میل به تملق شنیدن و حتی میل به القاب و عناوین مطمئن و بالاخره برای این گونه امور حساب باز کردن، نوعی مصلحت است و چنین کسانی توفیق نمی یابند.» (یادداشت های استاد مطهری، ج ۷، ص ۹۶)
اجتناب از عناد و لجاجت		«کفر دو نوع است: یکی کفر از روی لجبازی و عناد که کفر جحود نامیده و دیگر کفر از روی جهالت و نادانی. دلایل قطعی و عقل و نقل گویاست که شخص دانسته و شناخته، با حق، عناد م ورزد و در صد انکار، مستحق عقوبت است.» (عدل الهی، ص ۲۶۵)

تم سازمان‌دهنده ششم: نقادی

مطهری در توجه به تم نقادی، آن را مستلزم رویکردی معتدلانه و دور از افراط و تفریط برمی‌شمرد. به زعم وی، هر موضوعی که مورد تحلیل و بررسی و توجه قرار می‌گیرد، می‌تواند واجد جنبه‌های مثبت و منفی باشد و از این رو، در عین رویکردی پرسشگر به آن، باید از تقلید و تسلیم اجتناب کرد. به زعم وی، در اسلام تسلیم و اطاعت کورکورانه وجود ندارد و نباید اسیر سنت‌های گذشته گردید.

جدول ۷. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «نقادی» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
۳ ۷	نگرش انتقادی	«انسان نه باید کورکورانه سنت‌گرا باشد و نه باید کورکورانه سنت‌شکن باشد. سنت‌شکنی بی‌منطق همان اندازه ضد انسانی است که سنت‌گرایی بی‌منطق. آدمی که اسیر سنت‌های گذشته است نمی‌تواند منطق را در تفکرش دخالت دهد.» (آشنایی با قرآن، ج ۱۳، ص ۱۲۹)
	تذکر و یادآوری	«در قرآن دو مطلب نزدیک به یکدیگر ذکر شده است: یکی تفکر و دیگر تذکر. تذکر یعنی یادآوری. تذکار یعنی به یاد آوردن. خیلی مسائل در فطرت انسان و حتی گاهی در تعلیم انسان وجود دارد ولی انسان از آنها غافل است؛ احتیاج به تنبّه و بیداری دارد، احتیاج به تذکر و یادآوری دارد.» (سیری در سیره نبوی، ص ۱۹۴)
	دید روشنفکرانه	«مردی بود بسیار روشنفکر. این تمدن عظیم اسلامی که مورد افتخار ماست به دست او به وجود آمد، یعنی اینها یک سعه نظر و یک روشنفکری فوق‌العاده داشتند که بسیاری از کارها کردند امروز اسباب افتخار اسلام است.» (سیری در سیره ائمه اطهار، ص ۱۹۹)
	ذکر معایب و محاسن	«مثلاً انتقاد از یک کتاب معنایش این نیست که حتماً باید معایب آن کتاب نمودار بشود، بلکه باید هرچه از معایب و محاسن داشته باشد آشکار بشود. انسان باید در هر چیزی که از دیگران می‌شنود نقاد باشد.» (اسلام و نیازهای زمان، ص ۱۷۱)

تم سازمان‌دهنده هفتم: تجزیه و تحلیل

تم سازمان‌دهنده هفتم ظهور یافته از آثار شهید مطهری، بیشتر معطوف به تجزیه و تحلیل امور و تمیز دادن خطا از صواب می‌باشد. اطلاعات جمع‌آوری شده آمیخته‌ای از اطلاعات گمراه‌کننده و اطلاعات درست است، انسان باید این قوه تشخیص را داشته باشد تا بتواند اطلاعات صحیح را از نادرست تفکیک نماید. زمانیکه ما تشخیص غلطی می‌دهیم، بر اساس این تشخیص، اقدام‌های اشتباهی انجام می‌دهیم و به واسطه اقدام‌های اشتباه نه تنها مشکلمان رفع نمی‌شود بلکه وقت و انرژی و از همه مهم‌تر امیدمان از بین می‌رود و به همین دلیل بیشتر و بیشتر در مشکلات قبلی خود فرو می‌رویم. تجزیه و تحلیل صحیح در حقیقت یکی از گام‌های بسیار مهم در اندیشه ورزی است. منظور از این تم آن است که افراد بتوانند با استفاده از شواهد موجود و اطلاعات در دسترس، الگوها و روابطی میان یافته‌ها پیدا کرده و به عبارتی دلایل بروز پدیده‌ها را بیان کنند و به تجزیه و تحلیل درست پردازند.

جدول ۸. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «تجزیه و تحلیل» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
تجزیه و تحلیل موضوعات	تجزیه و تحلیل اطلاعات و موضوعات	«انسان باید در هر چیزی که از دیگران می‌شنود نقاد باشد، یعنی آن را بررسی و تجزیه و تحلیل کند. صرف اینکه یک حرفی در میان مردم شهرت پیدا می‌کند خصوصاً که با یک بیان زیبا و قشنگ باشد، دلیل بر این نیست که انسان حتماً باید آن را بپذیرد و قبول کند.» (اسلام و نیازهای زمان، ج ۱، ص ۱۷۱)
	درست فکر کردن و تمیز دادن خطا از صواب	«ارسطو به همین منظور قواعد منطق را که برای درست فکر کردن و تمیز دادن خطا از صواب است جمع و تدوین نمود.» (اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۱، ص ۵۷)
	مهارت تفسیر کردن درست	«محتاج به توضیح نیست که این طرز تعلیم و این‌طور تفسیر کردن معنای خلقت برای یک دانش‌آموز که به هیچ وجه متوجه راه مغالطه آن نیست، چه اثری در فکرش باقی می‌گذارد.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۱۰، ص ۳۴۸)

تم سازمان‌دهنده هشتم: استدلال

قدرت دلیل‌آوری و ابتنا به دلایل در تصمیمات و رفتارها یکی از مهمترین زمینه‌ها و جوانب در اندیشه‌ورزی است و شهید مطهری، توجه به استدلال‌ورزی هم در منش تبلیغی خود و هم در توجه دادن دیگران به این موضوع در تعاملات و تفکرات خود را مورد تاکید قرار می‌داد. به زعم وی، نتیجه‌گیری صحیح مستلزم اندیشیدن و تفکر عقلانی است. وی با تاکید بر تفکیک بین استدلال مبتنی بر واقعیت و دلیل تراشی، تلاش کرده است دام‌ها و خطاهای این مسیر را روشن کند. دلیل تراشی یعنی پیدا کردن دلیل قانع‌کننده و خوش‌ظاهر برای توجیه انجام ندادن رفتار قابل قبول یا انجام دادن رفتار غیر قابل قبول است. همچنین از مُغالطه یا سَفْسَطَه به معنی آوردن دلیل اشتباه یا غیرمجاز برای استدلال باید دوری کرد و بر پایه مستندات عمل نمود.

جدول ۹. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «استدلال» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
استدلال	استدلال منطقی	«ابزار دوم شناخت، استدلال منطقی، استدلال عقلی، آنچه که منطق آن را «قیاس» یا «برهان» می‌نامد می‌باشد که یک نوع عمل است که ذهن انسان آن را انجام می‌دهد. ابزار دوم زمانی معتبر است که ما عقل را به عنوان یک منبع بشناسیم.» (مسئله شناخت، ص ۶۵)
	استدلال استقرائی	«نحوه پیدایش تئوری یا فرضیه گفتیم ذهن اول می‌رود سراغ بررسی جزئیات و یا به عبارت دیگر می‌رود سراغ استقراء. موارد جزئی را استقراء می‌کند. یک مورد و دو مورد و سه مورد و ده مورد و صد مورد و کمتر یا بیشتر را بررسی می‌کند و بعد یک تئوری و یک فرضیه برای ذهن پیدا می‌شود.» (شرح مبسوط منظومه، ج ۲، ص ۳۱۱)
	استدلال قیاسی	«این برهان حکمت، برهانی است مرکب از تجربه و عقل. درهر تجربه‌ای نوعی استدلال قیاسی نهفته است که این را مکرر در منطق گفته‌ایم.» (فلسفه ابن سینا، ج ۲، ص ۴۷۰)
	عدم قطعیت استدلال تمثیلی	«استدلال تمثیلی که در آن برهان به کار رفته است، به فرض اینکه وجود ناظمی را ثابت کند، به هیچ وجه مشعر بر صفات پسندیده‌ای که به آن ناظم نسبت می‌دهند نیست.» (علل گرایش به مادیگری، ص ۱۳۸)

تم سازمان دهنده	تم پایه	مضامین
	پرهیز از دلیل تراشی	«ولی نقطه مقابل این است که انسان از مدعا به دلیل می‌رود؛ یعنی اول مدعا را انتخاب می‌کند، بعد می‌رود برای آن دلیل پیدا کند. طبعاً آن دلیلهای پیداکردنی، دلیلهای ساختگی و تراشیدنی است و دلیل تراشیدنی دیگر دلیل واقعی نیست و منشأ گمراهی انسان می‌شود.» (تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۴۱)
	تفکر بر پایه مستندات	«ولی ما باید مستند حرف بزنیم، نه همین‌طور غیر مستند یک چیزی را بگوییم.» (انسان کامل، ص ۲۱۲)
	پرهیز از سفسطه و مغالطه	«اما جوابی که ارسطو داده است و مفسران و شارحان ارسطو آن را شرح داده‌اند واضح است که سفسطه و مغالطه است. مغالطه نیز بر دو قسم است: لفظی و معنوی.» (مقالات فلسفی، ص ۹۴)
	مباحثه و مناظره (بحث و گفتگو)	«مثلاً آدمی که هیچ وقت مطالعه نمی‌کند، فکر نمی‌کند و درس نمی‌خواند، مغزش خام می‌ماند، ولی وقتی که خودش را در معرض کار و فکر و مباحثه و مناظره و سؤال و جواب قرار داد، اصلاً خود مغز شروع می‌کند خود را آماده کردن برای این کار. واقعاً آن وقت مغز تکامل پیدا می‌کند.» (فلسفه تاریخ، ج ۳، ص ۳۴)
	تبیین و توجیه	«تا این مقدار بیان در مورد تبیین و توجیه نظریات متکلمین را [به آسانی] می‌شود به متکلمین جواب داد؛ ولی در اینجا بیانات قوی‌تری از طرف مدافعین از متکلمین آورده شده است که قوی‌ترین آنها همان است که غزالی آورده است.» (شرح مبسوط منظومه، ج ۲، ص ۴۲۶)

تم سازمان دهنده نهم: کل‌نگری

برخورداری از رویکرد سیستمی و کل‌نگر، یکی از ویژگی‌های انسان مطلوب از نظر شهید مطهری محسوب می‌شود و این ویژگی را واجد اجتناب از کج‌فهمی و دریافت ناقص می‌دانند. به زعم وی، برای رسیدن به تفکر سنجشگرانه و اندیشه ورزی، باید تمام جوانب موضوع را در نظر گرفت و نگاه کل‌نگر داشت. کل‌نگری یک روش تفکر خردمندانه و صحیح است که به افراد این امکان را می‌بخشد که به مسائل، دیدگاه وسیع‌تری داشته باشند. کسانی که تفکر کل‌نگر دارند دید بازتر و وسیع‌تری نسبت به مسائل دارند. آنها چیزهایی را می‌بینند که معمولاً افراد عادی از دیدن

آنها عاجز هستند. توانایی دید مسائل از بالا و برقراری ارتباط بین اجزای سیستم به علاوه توانایی دید مسائل از نگاه دیگران، بینشی همه جانبه به این افراد می‌بخشد. واقعیت این است که هر چیزی در دنیای اطراف ما به عوامل دیگر وابسته است و همه عوامل در ارتباط باهم عمل می‌کنند. اگر بتوانیم روابط بین اجزای سیستم را به طور کامل درک کنیم و آن را به نتیجه گیری مان از پدیده‌ها تعمیم دهیم، توانسته‌ایم به صورت کامل به تفکر کل نگر دست پیدا کنیم. تفکر کل نگر، به دنبال «ترکیب» و فهم رفتار کل سیستم است. تفکر کل نگر، با پیدا کردن شباهت‌ها، اجزای سیستم را در گروه‌های مختلفی دسته‌بندی می‌کند و به دنبال روابط بین گروه‌های مختلف و اثرات متقابل آنها بر سایر بخش‌های سیستم می‌گردد.

جدول ۱۰. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «کل‌نگری» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
روح نگری	در نظر گرفتن تمام جوانب موضوع	«اگر توانست تمام جوانب را در نظر بگیرد که هیچ چیزی از او فوت نشده باشد و هیچ چیز از او گم نشده باشد، فعل او صد در صد حکیمانه است.» (فلسفه ابن سینا، ج ۲، ص ۴۴۰)
	پیدا کردن روابط بین علت و معلول‌ها	«قرآن برای عقل اصالت قائل است این است که مسائل را در ارتباط علی و معلولی آنها بیان می‌کند. رابطه علت و معلول و اصل علیت پایه تفکرات عقلانی است و قرآن خود آن را محترم شمرده و به کار می‌برد.» (آشنایی با قرآن، ج ۱، ص ۵۳)
	ارتباط بین موضوعات	«اگر حافظه را تجزیه نماییم سه عنصر مهم در تشکیل آن ملاحظه خواهیم نمود: ۱. فکر گذشته (توجه به گذشته) ۲. ارتباط بین قضیه محفوظ و سایر قضایا ۳. نسبت دادن آن گذشته و آن قضایای فرعی به خود موجود زنده.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۱۲، ص ۳۶۸)
	دسته‌بندی اطلاعات	«انسان رشید کتابها و مطالبی را که برای خود لازم می‌داند، جمع می‌کند، آنها را مکرراً مطالعه و دسته‌بندی و سپس خلاصه می‌کند. خلاصه را یادداشت و به حافظه خود می‌سپارد؛ بعد به موضوع دیگر می‌پردازد.» (امدادهای غیبی در زندگی بشر، ص ۱۰۶)
	استنتاج	«خداوند به شما گوش داد که بشنوید، و چشم داد که ببینید و دل داد که بر روی این شنیده‌ها و دیده‌ها تفکر و تعمق و استنتاج کنید.» (آشنایی با قرآن، ج ۸، ص ۲۱۴)
	پرهیز از تعمیم نسنجیده	«وقتی که ما اصل تأثیر متقابل را حتی به افکار تعمیم بدهیم، نتیجه‌اش این است که اصالت را از فکر بگیریم.» (فلسفه تاریخ، ج ۱، ص ۱۰۰)

تم سازمان دهنده دهم: خلاقیت

مطهری با رویکردی نوین در تفسیر اصول و قواعد دینی، توانسته است در مواجهه با ایدئولوژی‌های رایج و مسلط هم‌عصر خود، خوانشی جذاب و مستدل از اندیشه خود ارائه دهد که مزیت‌های رقابتی قابل توجهی در برابر آنها داشته است. ترجمه و تفسیر مبتنی بر شرایط زمان و قابلیت استنباط راه حل جدید برای مسایل جدید در چارچوب ساختار فکری اسلامی ایده‌ای بوده است که مطهری هم در مقام عمل به کار گرفته است و هم به انحصار مختلف مخاطبانش را به کار بست آن دعوت کرده است. وی با تأکیدی که بر خودباوری و اعتماد به نفس داشت، تلاش کرده است اذهان را به سمت حل نوآورانه‌ی مسایل و گذر از راه‌حل‌های قدیمی سوق دهد. مطهری معتقد است خلاقیت و توانایی حل مسایل مستلزم انعطاف‌پذیری و توانایی گذار از ایده‌های جافاده‌ی پیشین است و در این صورت است که افراد می‌توانند خلاقانه در مسیر کمال قدم بردارند.

جدول ۱۱. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان دهنده «خلاقیت» در آرای شهید مطهری

تم سازمان دهنده	تم پایه	مضامین
د	قوه ابتکار	معلم و آموزگار نباید یک سلسله معلومات، اطلاعات و فرمول‌ها و... را در مغز متعلم یا مستمع خود بریزد و حافظه را «انباری» فرض کند (تأکید بر حافظه پروری)... هدف تعلیم باید بالاتر باشد. معلم باید قوه ابتکار او را زنده کند. (تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۱۶)
	اعتماد به نفس	«از نظر علمای تعلیم و تربیت، انسان باید اعتماد به نفس داشته باشد. اعتماد به غیر و استعانت و استمداد از غیر، انسان را موجودی اتکالی و ضعیف می‌سازد؛ برخلاف اعتماد به نفس که قوا و نیروهای انسان را بیدار و زنده می‌کند.» (آشنایی با قرآن، ج ۲، ص ۴۴)
	انعطاف‌پذیری	«انعطافی از اجتماع و انعطافی از فرد لازم است. انعطاف و انطباق اجتماع به این است که اجتماع عادل و حافظ منافع جمع باشد، بر محور مصالح جمع بگردد نه بر محور منافع فرد. و انعطافی که می‌بایست در فرد نسبت به محیط اجتماعی باشد.» (بیست گفتار، ص ۱۶۳)
	مهارت حل مسئله	«اگر دانستیم که چگونه باید این مسئله را طرح کنیم می‌توانیم بفهمیم که با چه ابزاری درصدد حل مسئله طرح شده خود براییم.» (مقالات فلسفی، ص ۲۸۸)
	ارائه راه حل مشکل	«پس از مشاهدات فراوان، دانشمند می‌خواهد راه حل پیدا کند. اکنون وقت آن است که به مغز و فکر خود فشار آورد، برای اینکه می‌خواهد علت را پیدا کند.» (مسئله شناخت، ص ۹۵)

تم سازمان‌دهنده یازدهم: شخصیت توسعه‌یافته

در بعد یازدهم ظهور یافته، رویکرد شهید مطهری به سمت آشکار سازی اهمیت مفهوم شخصیت توسعه‌یافته و ارتباط آن با اندیشه‌ورزی است. شخصیت توسعه‌یافته در مقابل تفکر قالبی است. این مفهوم، تعبیری جامعه‌شناختی-روان‌شناختی است و به معنای رویکردی گسترده به ابعاد زندگی است. این نوع شخصیت، از قالب‌های حاکم و رایج فراتر می‌رود و با رویی گشوده به مواضع و رفتارهای دیگران نگاه می‌کند. در واقع، در مواجهه با دیگران، داده‌های تجربی را ملاک تصمیم قرار می‌دهد و از پیش‌داوری و تصمیم‌گیری پیشینی خودداری می‌کند. در حالی که افرادی که زندگی خود را مبتنی بر تفکرات قالبی و پیش‌داوری پیش می‌برند، نمی‌توانند مشکلات را به دقت ببینند و به تجزیه و تحلیل دقیق موضوعات بپردازند. بلکه با سوگیری و جانبداری صرف از یک ایده، راه را برای بهره‌گیری از فرصت‌های زندگی می‌بندند.

جدول ۱۲. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «شخصیت توسعه‌یافته» در آرای شهید مطهری

تم سازمان‌دهنده	تم پایه	مضامین
شخصیت توسعه‌یافته	پرهیز از پیش‌داوری	«اگر بنده می‌خواهم در زمینه‌ای کار کنم، نباید قبلاً یک طرز فکری را در این زمینه پذیرفته باشم و آن را حق بدانم، بعد اینکه آن را در قرآن پیدا کنم بروم در قرآن بگردم و به یک احتمال و یک اشاره فرضی و خیالی آیه‌ای را آن‌طور معنا کنم که قبلاً پیش‌داوری من مرا به آنجا رسانده است. این بسیار غلط است.» (گفتگوی چهارجانبه، ص ۳۳)
	پرهیز از تعصب و جمود فکری	«این دل‌بستگی‌هاست که در انسان تعصب و جمود و خمود و سکون به وجود می‌آورد و اساساً اغلب، عقیده دست و پای فکر را می‌بندد. عقیده که پیدا شد، اولین اثرش این است که جلو فعالیت فکر و آزادی تفکر انسان را می‌گیرد چون به آن دل بسته است.» (آینده انقلاب اسلامی ایران، ص ۲۹۸)
	پرهیز از ظن و تخمین	«اساساً غالب گمراهی‌های بشر از پیروی کردن ظن و تخمین است.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۱۳، ص ۳۴۵)
	پرهیز از زودباوری‌ها و انکارهای بی‌جا	«ابن سینا دو جمله معروف و حکیمانه دارد، یکی در مورد زودباوری‌های بی‌جا و یکی در مورد انکارهای بی‌جا.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۱۳، ص ۳۴۵)
	عدم سوگیری	«افراط در تعصب که در انسان حس جانبداری بی‌منطق و کور ایجاد می‌کند بد است. ما علاقه مندیم بدون تعصب و جانبداری و در کمال بی‌طرفی، این موضوع را رسیدگی کنیم.» (بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر، ص ۳۰)

تم سازمان‌دهنده دوازدهم: ارزیابی

مطهری نگرش ارزیابانه به مسایل و سبک و سنگین کردن سناریوهای تصمیم‌گیری را بسیار بااهمیت دانسته و در ارزیابی امور مستحدثه بر رویکردی منصفانه به موضوع تاکید دارد. از نظر وی، ارزش‌گذاری درست و گردآوری داده‌های کافی و مرتبط، زمینه مناسبی است که کمک می‌کند تصمیمات و موضع‌گیری‌ها از قوام بیشتری برخوردار باشند. در واقع به زعم مطهری قضاوت مبتنی بر دانش صحیح و کافی و اجتناب از تعصب و پیش‌داوری لازمی انصاف و عدالت بوده و منجر به یک ارزیابی قابل اعتماد خواهد شد.

جدول ۱۳. دسته‌بندی مضامین پایه‌ای تم سازمان‌دهنده «ارزیابی» در آرای شهید مطهری

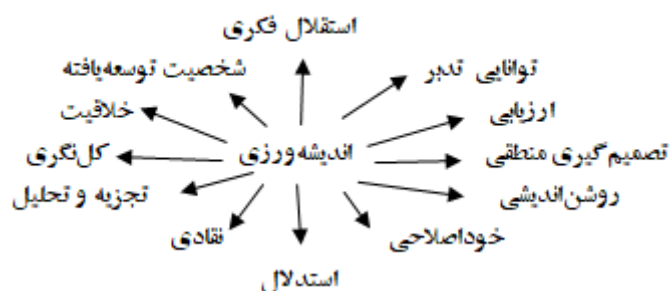
تم	تم پایه	مضامین
ارزیابی سازمان‌دهنده	ارزیابی امور	«فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ نَقَادَى مِي كُنْتُمْ، سَبِكِ سَنَكِينِ مِي كُنْتُمْ، اِرْزِيَابِي مِي كُنْتُمْ، اَن رَا كِه بَهْتَرِ اسْتِ اِنْخِتَابِ مِي كُنْتُمْ وَ اَن بَهْتَرِ اِنْخِتَابِ شُدِه رَا پِيروِي مِي نَمَايَنْد.» (تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۳۰)
	انصاف و عدالت	«قلب سليم و صفات عالی انسانی مانند خداشناسی و محبت و انصاف و عدالت و راستی و درستی و ملکات فاضله علمی و عملی و اعمال صالحه که سرمایه‌های زندگی عالم آخرت می‌باشند موجب سعادت و خوشبختی انسان در همین زندگانی دنیا نیز می‌باشند.» (حکمت‌ها و اندرزها، ج ۱، ص ۱۷۳)
	قضاوت صحیح	«انتقاد اگر از روی احساسات و طغیان ناراحتی‌ها باشد یک شکل دارد و اگر منطقی و بر اساس قضاوت صحیح در واقعیات باشد شکلی دیگر.» (سیری در نهج البلاغه، ص ۱۵۹)
	ارزش‌گذاری درست	«علايم رشد و بی‌رشدی: علامت اول: ارزیابی صحیح: الف. ارزیابی صحیح، یعنی به هر چیزی در حد خود ارزش دادن، از ارزش یک چیز نکاستن و ارزش یک چیز را بی‌جهت بالا نبردن.» (یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۴، ص ۴۷۴)
	داوری علمی	«از این رو طرز داوری علمی، تفکر فلسفی، ذوق و احساس زیبایی نقطه مقابل این نظریه، نظریه اصالت نیازهای معنوی است.» (جامعه و تاریخ، ص ۹۳)

تم مرکزی: اندیشه ورزی

جدول ۱۴ و شکل ۱ ساختار نظری مستخرج از آثار شهید مطهری را درباره اندیشه ورزی نشان می‌دهد. این مفهوم شامل ۱۲ تم سازمان‌دهنده و ۵۹ تم پایه است که از بررسی مجموع آثار ایشان استنباط شده است.

جدول ۱۴. تم‌های برساننده‌ی اندیشه‌ورزی در آثار شهید مطهری (ره)

مفهوم هسته‌ای	تم سازمان‌دهنده	تم پایه
اندیشه ورزی در آثار شهید مطهری (ره)	شکر و استقلال	پرهیز از تقلید کورکورانه، آزاد اندیشی، شهادت عقلی
	تدبیر توانایی	مطالعه آثار تاریخی، کاوش‌گری، پرورش استعداد عقلانی و فکری، تدبیر و تأمل، نظم و دقت در امور
	تصمیم‌گیری منطقی	پرهیز از عجله در تصمیم‌گیری، احساساتی نبودن، صبر و تأنی و آرام آرام گام برداشتن، اصل مشورت
	روشن‌اندیشی	حقیقت‌جویی، همفکری و تبادل نظر، دوران‌اندیشی و عاقبت‌اندیشی، پرهیز از سطحی‌نگری، پرهیز از تنگ‌نظری
	خوداصلاحی	پرهیز از خودمحوری، دوری از خودفریبی، درون‌اندیشی، دوری از تملق و چابلوسی، اجتناب از عناد و لجاجت
	نقدی	نگرش انتقادی، تذکر و یادآوری، دید روشنفکرانه، ذکر معایب و محاسن
	تجزیه و تحلیل	تجزیه و تحلیل اطلاعات و موضوعات، درست فکر کردن و تمیز دادن خطا از صواب، مهارت تفسیر کردن درست
	استدلال	استدلال منطقی، استدلال استقرائی، استدلال قیاسی، عدم قطعیت استدلال تمثیلی، پرهیز از دلیل تراشی، تفکر بر پایه مستندات، پرهیز از سفسطه و مغالطه، مباحثه و مناظره (بحث و گفتگو)، تبیین و توجیه
	کل‌نگری	در نظر گرفتن تمام جوانب موضوع، پیدا کردن روابط بین علت و معلول‌ها، ارتباط بین موضوعات، دسته‌بندی اطلاعات، استنتاج، پرهیز از تعمیم نسنجیده
	خلاقیت	قوه ابتکار، اعتماد به نفس، انعطاف‌پذیری، مهارت حل مسئله، ارائه راه حل مشکل
	توسعه‌یافته شخصیت	پرهیز از پیش‌داوری، پرهیز از تعصب و جمود فکری، پرهیز از ظن و تخمین، پرهیز از زود باوریهای بیجا و انکارهای بیجا، عدم سوگیری
	ارزیابی	ارزیابی امور، انصاف و عدالت، قضاوت صحیح، ارزشگذاری درست، داوری علمی

شکل ۱. شبکه مضامین اندیشه‌ورزی در آثار شهید مطهری (مستخرج از پژوهش)

بحث و نتیجه‌گیری

وقوع انقلاب اسلامی ایران، به عنوان یکی از انقلاب‌های ارزش‌مدار در قرن بیستم، حاوی جهت‌گیری‌های ارزشی خاص و نوینی بوده است که تأثیرش را بر کلیه نهادهای حاکم بر این جغرافیا در پی داشته است. این انقلاب، منجر به تغییر گفتمانی گسترده‌ای در سطح جامعه ایران گردیده است که نیازمند حمایت از طریق تدوین متون مرتبط با این گفتمان بوده است. طی سال‌های اخیر تلاش‌هایی مانند تصویب سند تحول در آموزش و پرورش در این محور صورت گرفته و تدوین‌کنندگان بر آن بودند تا مبانی اسلامی تعلیم و تربیت را در بطن نظام آموزش و پرورش قرار دهند. تحقق چنین هدفی مستلزم تعیین نسبت آموزه‌های کنونی با اهداف اولیه تاسیس جمهوری اسلامی است و یکی از مهم‌ترین منابع در این حوزه رجوع به ایده‌های موسسان انقلاب اسلامی می‌باشد. از این رو، شهید مطهری به عنوان یکی از فعال‌ترین مبلغان انقلاب اسلامی که آثار گسترده‌ای از وی در تبیین ابعاد جامعه مطلوب و آرمانی انقلاب اسلامی باقی مانده است، به عنوان هدف بررسی انتخاب گردید تا شناخت دقیقی از تصویر ایشان از ابعاد اندیشه‌ورزی کسب گردد.

به‌زعم مطهری، انسان کامل مبتنی بر آموزه‌های اسلامی باید واجد ویژگی‌های خاصی باشد. یکی از جنبه‌هایی که وی در تربیت انسان کامل بهای ویژه‌ای به آن می‌دهد، توانایی تفکر و اندیشه‌ورزی در شهروندان است. در این پژوهش تلاش گردید زمینه‌های نظری این مفهوم در آثار

شهید مطهری ریشه‌یابی شده و در یک سامان و شبکه‌ی مفهومی ارایه گردد. با توجه به نقش بنیادی شهید مطهری به عنوان یکی از تبیین‌کنندگان و بر سازندگان گفتمان جدید انقلاب اسلامی، در این پژوهش تلاش شده است با استفاده از روش تحلیل مضمون، ابعاد و مولفه‌های اندیشه‌ورزی در کتب شهید مطهری واکاوی شده و در قالب مدلی تئوریک و منسجم تدوین گردد. در این پژوهش، پس از بررسی تفسیری آثار، به سامان‌دهی رویکرد شهید مطهری به اندیشه‌ورزی در قالب ۱۲ مضمون (تم) سازمان‌دهنده اقدام گردید: استقلال فکری، توانایی تدبیر، تصمیم‌گیری منطقی، روشن‌اندیشی، خوداصلاحی، نقادی، تجزیه و تحلیل، استدلال، کل‌نگری، خلاقیت، شخصیت توسعه‌یافته و ارزشیابی. این ۱۲ مضمون به نوبه خود و در یک سطح دیگر از انتزاع، برخاسته از ۵۹ مضمون پایه می‌باشد.

«استقلال فکری» یکی از مضامین اصلی قابل استخراج از متن کتابهای مطهری بوده است. شهید مطهری تأکید متعددی بر عدم وابستگی به دیگران و استقلال فکری، به عنوان یکی از مولفه‌های اندیشه‌ورزی داشته و در آموزه‌های خود نیز تلاش کرده این استقلال فکری را تقویت نمایند. در واقع استقلال فکری، برآمده از ۳ مولفه پرهیز از تقلید کورکورانه، آزاداندیشی و شهامت عقلی است.

یکی از مهمترین ویژگی‌های یک متفکر، «توانایی تدبیر» است که در شرایط مختلف، ملاک اندیشه‌اش کشف حقیقت است. توانایی تدبیر اشاره به فرآیند کسب اطلاعات از راه تحقیق و بررسی توسط شخصی را دارد که مشتاق شناختن پدیده نهفته در یک پرسش است. «توانایی تدبیر» یکی از مولفه‌های مورد تأکید شهید مطهری در آثارش بوده که این مولفه بر اساس انتزاع ۵ تم پایه مطالعه آثار تاریخی، کاوش‌گری، پرورش استعداد عقلانی و فکری، تدبیر و تأمل و نظم و دقت در امور حاصل شده است. این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش نور فداالله و تیجانی (۲۰۱۵)، همسویی دارد.

«تصمیم‌گیری منطقی» سومین مولفه‌ای است که در ارتباط با اندیشه‌ورزی از متن کتاب‌های شهید مطهری استخراج گردیده است. در واقع تصمیم‌گیری منطقی یاری می‌رساند وضعیت کنونی فرد به وضعیت آرمانی وی نزدیک شود. این مولفه از انتزاع مفهومی ۴ تم پایه پرهیز از عجله در

تصمیم‌گیری، احساساتی نبودن، صبر و تائی و آرام آرام گام برداشتن و اصل مشورت استخراج گردیده است.

یکی دیگر از مضامین اصلی قابل استخراج از متن کتابهای مطهری «روشن اندیشی» است از نشانه‌های خردمندی و اندیشه‌ورزی می‌باشد. در واقع روشن‌اندیشی، برآمده از ۵ مضمون پایه حقیقت‌جویی، همفکری و تبادل نظر، دوراندیشی و عاقبت‌اندیشی، پرهیز از سطحی‌نگری و پرهیز از تنگ‌نظری است. این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش صحرایی پاریزی و برهن (۱۳۹۹)، همسویی و قرابت دارد.

مطهری با ابتنا به آموزه‌های مختلف اسلامی، تأکید موجدی بر «خوداصلاحی» انسان داشته و معتقد است هر اصلاحی نقطه اولش خود انسان است و چنانچه خود انسان تربیت نشود، نمی‌تواند دیگران را تربیت کند. این مولفه از انتزاع مفهومی ۵ مضمون پایه پرهیز از خودمحوری، دوری از خودفروبی، درون‌اندیشی، دوری از تملق و چاپلوسی و اجتناب از عناد و لجاجت استخراج گردیده است. مولفه‌های این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش اخوان ملایری و همکاران (۱۳۹۸)، قرابت دارد.

«نقادی» یکی دیگر از مفاهیم مورد تأکید شهید مطهری در آثارش بوده که این مولفه بر اساس انتزاع ۴ مضمون پایه نگرش انتقادی، تذکر و یادآوری، دید روشن‌فکرانه و ذکر معایب و محاسن حاصل شده است. مولفه‌های این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش صحرایی پاریزی و برهن (۱۳۹۹)، باقری و همکاران (۱۳۹۶) و نور فداالله و تیجانی (۲۰۱۵)، همسویی و قرابت دارد.

«تجزیه و تحلیل» هفتمین مولفه‌ای است که در ارتباط با اندیشه‌ورزی از متن کتاب‌های شهید مطهری استخراج گردیده که به این نکته اشاره دارد که انسان باید این قوه تشخیص را داشته باشد تا بتواند اطلاعات درست را از نادرست تفکیک نماید. این مولفه از انتزاع مفهومی ۳ مضمون پایه تجزیه و تحلیل اطلاعات و موضوعات، درست فکر کردن و تمیز دادن خطا از صواب و مهارت تفسیر کردن درست استخراج گردیده است. مولفه‌های این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش زمانی و همکاران (۱۴۰۰)، رضایی و همکاران (۱۳۹۳) و نور فداالله و تیجانی (۲۰۱۵)، همسویی و قرابت دارد.

از دیگر مضامین اصلی که در آموزه‌های اسلامی هم مورد تاکید بوده و شهید مطهری در آثارش بطور موکد به آن پرداخته، مولفه «استدلال» است. در استدلال، ذهن انسان بین چند قضیه ارتباط برقرار می‌کند تا از پیوند آنها نتیجه بدست آید. این مولفه بر اساس انتزاع ۹ مضمون پایه استدلال منطقی، استدلال استقرائی، استدلال قیاسی، عدم قطعیت استدلال تمثیلی، پرهیز از دلیل تراشی، تفکر بر پایه مستندات، پرهیز از سفسطه و مغالطه، مباحثه و مناظره (بحث و گفتگو) و تبیین و توجیه حاصل شده است. این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش زمانی و همکاران (۱۴۰۰)، رضایی و همکاران (۱۳۹۳)، صحرایی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹)، اخوان ملایری و همکاران (۱۳۹۸) و خلیفه و همکاران (۱۳۹۸)، همسویی و قرابت دارد.

برای رسیدن به اندیشه‌ورزی، باید تمام جوانب موضوع را در نظر گرفت و نگاه کل‌نگر داشت. «کل‌نگری» یکی از مولفه‌های مورد تاکید شهید مطهری در آثارش بوده در واقع کل‌نگری، برآمده از ۶ مقوله: در نظر گرفتن تمام جوانب موضوع، پیدا کردن روابط بین علت و معلول‌ها، ارتباط بین موضوعات، دسته‌بندی اطلاعات، استنتاج و پرهیز از تعمیم نسنجیده است. «اخلاقیت» یکی دیگر از مضامین اصلی قابل استخراج از متن کتاب‌های مطهری بوده است. شهید مطهری به اخلاقیت و قوه ابتکار، توجه زیادی داشته است. این مولفه از انتزاع مفهومی ۵ تم پایه قوه ابتکار، اعتماد به نفس، انعطاف‌پذیری، مهارت حل مسئله و ارائه راه حل مشکل استخراج گردیده است. این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش فرج‌الهی و مصطفوی (۱۳۹۱)، همسویی و قرابت دارد.

یکی از موانع اصلی برای حصول اندیشه‌ورزی مطلوب، تفکر قالبی است. یکی از مولفه‌های اصلی تفکر که در آثار شهید مطهری مورد تاکید می‌باشد مولفه «شخصیت توسعه یافته» است که بر اساس آن فرد از افتادن در دام تفکر قالبی اجتناب می‌کند. این مولفه بر اساس انتزاع ۵ مضمون پایه پرهیز از پیش‌داوری، پرهیز از تعصب و جمود فکری، پرهیز از ظن و تخمین، پرهیز از زودباوری‌ها و انکارهای بی‌جا و عدم سوگیری حاصل شده است. مولفه‌های این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش صحرایی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹)، همسویی و قرابت دارد.

«ارزیابی» دوازدهمین مولفه‌ای است که در ارتباط با رویکرد مطهری به اندیشه‌ورزی از متن کتاب‌های استخراج گردیده است. این مضمون از ۵ مضمون پایه ارزیابی امور، انصاف و عدالت،

قضاوت صحیح، ارزش‌گذاری درست و داوری علمی انتزاع شده است. توانایی ارزیابی یکی از مهمترین تفاوت‌های بشر با دیگر موجودات است. مولفه‌های این بخش از تحقیق، با نتایج پژوهش‌های زمانی و همکاران (۱۴۰۰)، رضایی و همکاران (۱۳۹۳)، صحرایی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹) و اخوان ملایری و همکاران (۱۳۹۸)، همسویی و قرابت دارد.

این شبکه مفهومی که با مطالعه آثار شهید مطهری تدوین شده است، می‌تواند در تدوین چارچوب نظری و پایه برای تحول بنیادی در آموزش و پرورش مورد استفاده قرار گیرد؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی به بررسی میزان حضور یا فقدان مولفه‌های مستخرج از این پژوهش در کتاب‌های درسی بپردازند و نقاط ضعف و نادیده گرفته شده در آنها روشن شده و راهبردهای روشنی جهت غلبه بر این کاستی‌ها تدوین گردد. همچنین پیشنهاد می‌شود با تدوین پرسشنامه‌های استاندارد مبتنی بر این مولفه‌ها به سنجش این ابعاد در ساختار فکری دانش‌آموزان و دانشجویان پرداخته شود و در جنبه‌هایی که ضعف وجود دارد، منابع مناسب تدوین و ارائه گردد.

قدردانی

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی شماره ۱۴۰۱/۱۱/۱۸-۵۳۲۰۰/۹۹۴/۱۰۰ می‌باشد که با حمایت مالی دانشگاه فرهنگیان ایران انجام گرفته است.

فهرست منابع

- اخوان ملایری، جمیله، سیفی، محمد، فقیهی، علیرضا، (۱۳۹۸)، تدوین بسته آموزشی تفکر انتقادی براساس‌ها و تمثیل داستان‌های قرآن کریم برای دوره کارشناسی، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیست و هفتم، دوره جدید، شماره ۴۵، زمستان، ص ۱۲۳-۱۵۱.
- افتخاری، جابر، افتخاری، حجت، مسلمی، فهیمه، سماوی، عبدالوهاب، (۱۴۰۰)، واکاوی مؤلفه‌های تفکر فلسفی در کتاب مدیریت خانواده و سبک زندگی دختران پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه، زن در فرهنگ و هنر، ۱۳ (۳)، ۴۹۱-۵۰۹.
- ایروانی، شهین، مختاری، خدیجه، (۱۳۹۱)، جایگاه مفاهیم فلسفی در ادبیات داستانی کودک ایران، مطالعات ادبیات کودک، ۲(۱): ۱-۳۱.
- ایمان، محمدتقی، (۱۳۸۸)، مبانی پارادایمی روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- باقری، محمدباقر، بیرجندی، پرویز، مفتون، پرویز، (۱۳۹۶)، جایگاه تفکر نقادانه در نظام آموزشی ایران، پژوهش‌های زبان‌شناختی در زبان‌های خارجی، ۷(۲)، پاییز و زمستان، ۲۹۹-۳۲۳.
- بلیکی، نورمن، (۱۳۹۱)، پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، سید محمدرضا حسینی، محمدتقی ایمان، مسعود ماجدی مترجم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خلیفه، قدرت‌اله، فردانش، هاشم، حاتمی، جواد، طلایی، ابراهیم، (۱۳۹۸)، طراحی و اعتباریابی الگوی تقویت مهارتهای تفکر انتقادی در محیط‌های یادگیری برخط، مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز، ۶(۲)، ۱۰۹-۱۳۰.
- خوشخویی، منصور، ازنب، عطا، (۱۳۹۴)، بررسی میزان توجه به مولفه‌های تفکر فلسفی در سند برنامه درسی ملی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه تفکر و کودک، ۶(۲): ۳۷-۶۲.
- دره‌زرشکی، نسرين، برزگر بفرویی، کاظم، زندوانیان، احمد، (۱۳۹۶)، اثربخشی آموزش فلسفه به شیوه حلقه کند وکاو بر تفکر انتقادی در دانش‌آموزان دوره ابتدایی، فصلنامه روانشناسی شناختی، ۵(۲): ۶۷-۷۶.
- رضایی، ریتا، مزارعی، الهام، مومنی دانایی، شهلا، میرزایی، سمیه، (۱۳۹۳)، بررسی سطح مهارت‌های تفکر نقادانه در دانشجویان دندانپزشکی شیراز، مجله دانشگاهی یادگیری الکترونیکی، ۵(۲)، ۳۵-۴۳.
- زمانی، بی بی عشرت، عظیمی، سیدامین، سلیمانی، نسیم؛ پریش، فریدون، (۱۴۰۰)، بررسی میزان توجه به مولفه‌های تفکر انتقادی با استفاده از فناوری‌های آموزشی در کتابهای درسی علوم تجربی پایه اول ایران و روسیه، فناوری آموزش (فناوری و آموزش)، ۱۵(۳)، ۴۶۵-۴۷۸.
- سهرابی، راضیه، البرزی، محبوبه، خوشبخت، فریبا، (۱۳۹۲)، مقایسه افسانه‌های ایرانی، کتاب‌های داستانی-تصویری ایرانی و کتاب‌های داستانی-تصویری خارجی بر مبنای مولفه‌های تفکر فلسفی، مطالعات ادبیات کودک، ۴(۱)، ۹۱-۱۱۲.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، (۱۳۹۰)، مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، تهران: شورای عالی وزارت آموزش و پرورش.
- صحرایی پاریزی، فاطمه، برهمن، مریم، (۱۳۹۹)، ارائه مؤلفه‌های تفکر انتقادی باتوجه به تربیت آیه‌ای مستخرج از سوره مبارکه بقره، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۷(۴۷)، تابستان، ۶۳-۸۵.
- طهماسب‌زاده، داود، نظری، محسن، (۱۳۹۸)، تحلیل محتوای کتاب تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی براساس فرایندهای تفکر، مطالعات روانشناسی تربیتی، ۳۴، ۹۳-۱۳۰.
- فتح‌اللهی، علی، صحرایی، قاسم، (۱۳۹۲)، بازجست تفکر خلاق و انتقادی از دیدگاه مولوی، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، ۵(۲۰)، ۱۶۰-۱۳۷.
- فرج‌اللهی، مهران، مصطفوی، سیده مریم، (۱۳۹۱)، فلسفه برای کودکان رشد تفکر سنجشگرانه، پژوهش‌های معرفت‌شناختی (آفاق حکمت)، ۱(۳)، پاییز، ۸۹-۱۰۷.
- فلیک، اوه، (۱۳۹۱)، درآمدی بر تحقیق کیفی، هادی جلیلی مترجم، تهران: نشر نی، چاپ پنجم.

مرعشی، سیدمنصور، هاشمی، سیدجلال، مقیمی گسک، اعظم، (۱۳۹۱)، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بخوانیم و بنویسیم و هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی بر اساس معیارهای برنامه درسی «فلسفه برای کودکان»، فصلنامه تفکر و کودک، ۳ (۵)، ۶۹-۸۹.

معتمدی، مرضیه، عظیمی، الهام و نوروزی، رضاعلی، (۱۳۹۸)، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی خوانداری دوره ابتدایی بر اساس معیارهای تفکر فلسفی با تاکید بر نظریه لیمن، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۶ (۳۶)، ۹۳-۱۰۷.

میرجلیلی، سیدمحمدعلی، فروغی ابری، احمدعلی، قلی‌زاده، آذر، یارمحمدیان، محمدحسین، (۱۳۹۶)، تحلیل جایگاه جامعه‌پذیری در کتب علوم اجتماعی دوره متوسطه بر اساس آراء تربیتی استاد شهید مرتضی مطهری، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۴ (۵۴)، ۲۲-۳۴.

میرزایی میرآبادی، خسرو، اسلامی، ادريس، آفانی، کمال، (۱۳۹۵)، تحلیل محتوای کتب درسی تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی و تفکر و سبک زندگی پایه‌های هفتم و هشتم متوسطه اول از منظر برنامه آموزش تفکر به کودکان، فصلنامه تفکر و کودک، ۷ (۲)، ۴۷-۷۸.

Attride-Stirling, J, (2001), Thematic networks: an analytic tool for qualitative research, **Qualitative research**, 1(3), 385-405.

Creswell, J. & W, Poth, C. N, (2016), **Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches**, Sage publications.

Elder, L & Paul, R, (2013), **30 days to better thinking and better living through critical thinking**, New Jersey: Pearson Education.

Lu, L. Y & Ortlieb, E. T, (2009), Teacher candidates as innovative change agents, **Current Issues in Education**, 11(5), Retrieved from <http://cie.asu.edu/ojs/index.php/cieatasu/article/view/1577>.

